

WARE GODSDIENSTZIN EN STRENGE MORALITEIT

Een thematisch-historische analyse van de preken van opperrabbijn Tobias Tal (1847-1898)

51

TRUE RELIGION AND STERN MORALITY

A thematic-historical analysis of the sermons of Chief Rabbi Tobias Tal (1847-1898)

The process of integration of the Jewish community in modern Dutch society was accompanied by a change of Jewish homiletics in both content and form. This article presents the case of the Dutch Chief Rabbi Tobias Tal with the aim of showing how Jewish homiletics changed in the second half of the nineteenth century. Based on an analysis of his sermons, this article argues that Tal successfully combined liberal-protestant ideals and homiletical forms with old Jewish thoughts.

O ver de geschiedenis van de joodse gemeenschap in de moderne tijd is veel geschreven. De ontwikkelingen vanaf 1750 tot 1940 werden vanaf het einde van de negentiende eeuw veelal beschreven en geanalyseerd vanuit het concept van culturele assimilatie. Dit verklaringsmodel werd vooral in polemische zin gebruikt: pessimistische denkers onderstreepten graag het verwaterde karakter van het geassimileerde jodendom. In hun ontmoeting met de nationale staten en de moderne maatschappij zou het jodendom zijn eigenheid en religieus-etnisch karakter hebben verloren. De complexe identiteiten die op nationaal niveau ontstonden, vormden een bedreiging voor de integrale eenheid van de joodse religie en nationale identiteit, aldus deze pessimistische analyse. Tegen dit paradigma zijn door verschillende wetenschappers tegenargumenten ingediend, waardoor in de loop van de twintigste eeuw een waaier aan verklarende theorieën ontstond. Een goed voorbeeld van een verklarend concept is die van de joodse subcultuur,

* Ik dank dr. Bart Wallet en de anonieme referenten van *De Moderne Tijd* voor hun inzichten en commentaar op eerdere versies van deze tekst.

waarin de nadruk wordt gelegd op het eigen karakter van de joodse gemeenschap te midden van de grotere maatschappij.¹

Historicus David Sorkin heeft een nieuw gezichtspunt voorgesteld van waaruit religiehistorici de geschiedenis van de joden in Europa kunnen analyseren. Zijn stelling is dat het zoeken naar alternatieve benaderingen voor de moderne joodse geschiedenis moet liggen in een biografische benadering van het verleden. Deze benadering levert een genuanceerd beeld van de complexiteit van de geschiedenis en biedt daarmee een welkom tegenwicht tegen de assimilatietheorie. Sorkin argumenteert dat de moderne joodse cultuur moet worden gezien als een mozaïek:

52

The idea of Jewish culture as a 'mosaic' which, when inspected up close is obviously composed of pieces of diverse provenance, yet when viewed from a distance appears as a unitary of coherent image, may in the meantime be a useful and amusingly subversive alternative to that of assimilation.²

De benadering van Sorkin schept ruimte om de dynamiek van de joodse gemeenschap in relatie tot de Nederlandse samenleving te onderzoeken. De geschiedenis van het Nederlandse jodendom in de negentiende eeuw wordt gekenmerkt door een proces van integratie. Dit proces werd sterk gestimuleerd door de overheid als onderdeel van de pogingen van koning Willem I om een eenheidsstaat met een gematigd-verlichte *civil religion* te creëren. Ook binnen de joodse gemeenschap zelf ontstond een sterke impuls om de Nederlandse joden te vormen tot vlijtige, vaderlandslievende en beschaafde burgers. Preken speelden daarin, zoals ik in dit artikel zal laten zien, een belangrijke rol.

Dit artikel sluit nauw aan bij het onderzoek van religiehistoricus Bart Wallet. Hij betoogt dat het proces van integratie van de joden in de Nederlandse maatschappij mede versterkt werd door veranderingen in joodse preken (*derasjot*). Preken werden in de eerste helft van de negentiende eeuw vast onderdeel van de synagogale liturgie, net zoals in de christelijke kerken. Eveneens veranderde de taal en inhoud van deze preken. Preken werden voortaan in het Nederlands gehouden en werden sterk geïnspireerd door het protestantse preekmodel van de gevierde kanselredenaar, theoloog en staatsman Johannes van der Palm (1763-1840). Diens preken waren doortrokken van liberaal-protestantse idealen als tolerantie, deugd, humaniteit en vaderlandsliefde. Van der Palm maakte deel uit van een generatie liberale protestanten die zich volop inzetten om de theologie en religiositeit aan te passen aan de nieuwe natiestaat, waarin verlichte waarden leidend werden. In plaats van de traditionele halachische (joods-juridische) preken richt-

1 Vgl. David Sorkin, *The transformation of German Jewry, 1780-1840* (New York: Oxford University Press, 1987).

2 David Sorkin, 'The new "Mosaik". Jews and European culture, 1750-1940', in *Dutch Jewry in a cultural maelstrom, 1880-1940*, red. Judith Frishman en Hetty Berg (Amsterdam: Ak-sant, 2007), 29.

ten de nieuwe joodse preken zich daarom op de morele en religieuze vorming van de hoorders. Deze nieuwe preken stelden eveneens heel andere eisen aan de rabbijn: die moest nu opgeleid worden tot geestelijke leidsman, kanselredenaar en publiek boegbeeld van de joodse gemeenschap.³ Deze nieuwe generatie rabbijnen werd onder andere in Amsterdam opgeleid door dr. Joseph Hirsch Dünner (1833-1911).

In dit artikel onderzoek ik de preken van opperrabbijn Tobias Tal (1847-1898) en daarmee bied ik een nieuw perspectief op de these van Bart Wallet. Waar Wallet zich voornamelijk richt op de eerste helft van de negentiende eeuw, onderzoek ik in dit artikel de tweede helft van de negentiende eeuw. Tobias Tal was, aldus Wallet, een 'uitgesproken exponent' van het grote project van de joden in de negentiende eeuw. Opgeleid door Dünner was hij ausgesproken orthodox joods, had hij oog voor het belang van burgerlijke beschaving en was hij een overtuigd Nederlands nationalist.⁴ Centraal in dit artikel staat de vraag hoe Tobias Tal in zijn preken omging met de uitdagingen van de modernisering van het jodendom en de integratie van het joodse volksdeel in de Nederlandse maatschappij.

Bij de analyse van zijn preken komt het beeld naar voren van Tal als een gedreven intellectueel, die op een creatieve manier orthodoxie en modern denken wilde verenigen. Door het analyseren van de preken van Tal worden nieuwe inzichten gevonden in de omgang van joodse leidinggevendenden met de uitdagingen van de moderne maatschappij die heel andere eisen stelden aan de joodse preken. Tals denken zou, in een variant op Sorkins metafoor, gezien kunnen worden als een 'mozaïek', een samenstel van oude joodse ideeën en nieuwe burgerlijk-gematigde waarden. Tal gebruikte nieuwe, van protestantse predikanten afgeleide vormen, om de oude joodse overtuigingen naar voren te brengen. Tegelijkertijd werden er inhoudelijk ook veranderingen aangebracht: Tal legde veel nadruk op de morele vorming van zijn gemeenteleden. Ook ging hij in deze toespraken voor een breed joods publiek vooral uit van Bijbelse citaten en verwees hij veel minder naar moeilijker toegankelijke traditionele joodse bronnen als de Talmoed. Dat betekende niet dat hij die niet belangrijk vond. In confrontatie met de Leidse christelijke hoogleraar Henricus Oort verdedigde hij de Talmoed als bron voor het zedelijke en religieuze leven.

Ten eerste bied ik in dit artikel een kort overzicht van de aard en geschiedenis van de joodse homiletiek (predikkunde). Ten tweede vat ik beknopt de belangrijkste

3 Bart Wallet, 'Religious oratory and the improvement of congregants. Dutch-Jewish preaching in the first half of the nineteenth century', *Studia Rosenthaliana* 34, nr. 2 (2000): 168-93; B.T. Wallet, "'Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid". De centralisatie en nationalisering van de Nederlandse joden (1814-1870)', in *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, red. Hans Blom e.a. (Amsterdam: Balans, 2017), 221-74.

4 Bart Wallet, 'Majesteit en minderheid. Vier eeuwen Oranjes en de joden', in *Joden en het Huis van Oranje. Vier eeuwen geschiedenis, kunst en cultuur*, red. Julie-Marthe Cohen en Bart Wallet (Zutphen: Walburg Pers, 2018), 15-117.

ste ontwikkelingen in de geschiedenis van het Nederlandse jodendom in de negentiende eeuw samen. Vervolgens worden enkele biografische elementen over Tobias Tal gepresenteerd om zijn preken beter te kunnen situeren. Daarna volgt de analyse van Tals preken uit de periode 1866-1891, zowel inhoudelijk als op het niveau van stijl en retoriek. Dit artikel voert niet de pretentie een volledig overzicht van de preken van Tobias Tal te geven; veelmeer is het erop gericht een eerste indruk te geven van een nauwelijks ontsloten historische bron en deze te plaatsen in de context van de negentiende eeuw.

54 HISTORISCHE HOMILETIK

Het genre van de homiletiek impliceert voor historici een eigen benadering. We kunnen een preek definiëren als een redevoering van een geestelijke die, gebaseerd op religieuze geschriften, met retorische middelen een boodschap wil overbrengen en hen in een bepaalde denkrichting sturen. Voor een prediker, die gericht is op de uitleg van een bepaalde religieuze tekst, is de situatie en de uitgangspositie van zijn hoorders relevant. Een preek wil enerzijds aansluiten op datgene wat zijn hoorders weten en kennen, maar anderzijds een antwoord krijgen van de hoorders: hetzij in een gedragsverandering, hetzij in een nieuw inzicht in de religieuze tekst. Een prediker is gericht op een antwoord van zijn hoorders op zijn boodschap: een antwoord wat gegeven wordt in de houding tegenover het Goddelijk Woord en de godsdienstige moraal. De vorm van een preek doet er dus toe hoe mensen denken over en reageren op zo'n homilie. In de Europese intellectuele geschiedenis is de verhouding tussen vorm en inhoud van een redevoering altijd een kernpunt geweest.⁵

Een eigenheid van de preek als historische bron is dat er vrijwel geen letterlijke overleveringen van de uitgesproken preken bestaan. Als het gesprokene al opgeschreven en gepubliceerd is, werd dat meestal achteraf gedaan, waardoor de predikant of rabbijn zijn tekst nogmaals kon overdenken en waar nodig aanpassen. Dit vormt wellicht een verklaring waarom het meeste homiletische onderzoek na 1800 is gericht op gepubliceerde preken en veel minder op in archieven bewaarde aantekeningen of preekschetsen.⁶ Deze gepubliceerde preken zijn immers gemakkelijker toegankelijk en bieden een completer beeld van de preek. Tegelijk geldt dat preekschetsen dichter de praktijk van het preken benaderen omdat zij iets leren over de wijze waarop gepreekt werd. Daarnaast is een preek veel meer dan het gesproken woord alleen: de prediker zelf, met zijn stem, gebaren, per-

5 Albrecht Grözinger, *Homiletik*, deel 2 van *Lehrbuch Praktische Theologie* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2008), 182.

6 Vgl. Robert H. Ellison, red., *A new history of the sermon. The nineteenth century* (Leiden: Brill, 2010).

soonlijkheid en overtuigingskracht is integraal onderdeel van de preek. Aangezien deze elementen ontbreken in het bronmateriaal is de historicus aangewezen op een zeer beperkte weergave van de preek.⁷ De historicus staat dus voor de taak om niet alleen de inhoud, vorm en positie van preken te bestuderen, maar ook aandacht te besteden aan de historische context en de samenhang tussen preken.

Om de ontwikkelingen in de negentiende-eeuwse preken te kunnen begrijpen is het belangrijk om een blik te werpen op de voorgeschiedenis. De joodse preek – de zogenaamde *derasja* – was tot de negentiende eeuw in de joodse liturgie een onregelmatig verschijnsel. Historicus Marc Saperstein stelt in zijn studie naar joodse preken van 1200-1800 dat de status van de preek als een oude en eerbiedwaardige traditie nooit ter discussie heeft gestaan. De preken werden gezien als een voortzetting van de traditie van de Profeten. Problematisch was in deze periode wel de plaats van de preek in de liturgie. Deze plaats werd door Europa heen op verschillende wijzen ingevuld. Er was geen duidelijkheid over de dag waarop de preek plaatsvond, of op welk tijdstip van de sabbat.⁸ In het bestaande onderzoek wordt enerzijds de nadruk gelegd op de uiteenlopende aard van de preken door de joodse geschiedenis in Europa; anderzijds zijn er ook bepaalde grondkenmerken te onderscheiden. Allereerst de constatering dat door joodse en christelijke predikers het kiezen van een Bijbelvers als uitgangspunt voor de preek heel gebruikelijk was. In het vervolg van de preek komt wel een duidelijk onderscheid tussen de joodse en christelijke traditie naar voren: de rabbijnen gebruikten vaak veel bronnen, waaronder de oude rabbijnse *aggadah*, waarin allerlei traditionele kennis vastgelegd was. De prediker was vrij om ieder vers uit het voorgelezen gedeelte te kiezen die paste in de doelen die hij voor zijn preek gesteld had, aldus Saperstein.⁹ Christelijke predikers bleven in tegenstelling tot de rabbijnen vaker bij de Bijbelse tekst zelf.

Saperstein onderscheidt drie conceptuele vormen van preken, die opeenvolgend in de twaalfde, vijftiende en achttiende eeuw hun opgang maakten.¹⁰ Traditioneel is de *derasja*, een homilie waarin een moeilijke Tenach- of Talmoeppassage behandeld wordt, die wordt uitgelegd door citaties uit rabbijnse literatuur over de specifieke tekst. Uit de tekst worden lessen getrokken, en het exegetisch probleem opgelost door koppelen van teksten en interpretaties. In de vijftiende eeuw komt de *derush* op, een preek waarbij de rabbijn zich concentreert op een moeilijk conceptueel probleem, zoals een abstract theologisch vraagstuk of een joods-filosofisch probleem. Dit probleem wordt vervolgens door de prediker uit-

7 Marc Saperstein, *Jewish preaching, 1200-1800. An anthology* (New Haven: Yale University Press, 1989), 6-8.

8 Ibidem, 26-28.

9 Ibidem, 68.

10 Ibidem, 73-78. Vgl. Alexander Altmann, 'The new style of preaching in nineteenth-century German Jewry', in *Studies in nineteenth-century Jewish intellectual history*, red. Alexander Altmann (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964), 65-116.

gewerkt, hetzij op een heel formele manier met een stelling, voor- en tegenargumenten, hetzij door middel van het bespreken van rabbijnse passages of werk van joodse denkers. Als derde ziet Saperstein in de achttiende eeuw de 'ketting-stijl' opkomen, waarbij predikers een ketting van exegetische inzichten en rabbijnse opmerkingen aan hun hoorders doorgeven. Hierin staan naast de exegese ook sociale kritiek, ethische instructie en illustratieve parabels centraal. Een overzicht van de bestaande literatuur tot 1800 laat zien dat rabbijnen in hun preken briljante inzichten en creativiteit konden combineren.¹¹

56

De negentiende eeuw liet op het internationale gebied van joodse preken belangrijke verschuivingen zien. Alexander Altmann beargumenteert in zijn studies naar moderne joodse homiletiek dat in de negentiende eeuw in Duitsland de traditionele derasja werd verlaten en men zich meer ging richten op een nieuwe stijl van preken. In dit nieuwe discours stond vooral de cultivering en educatie van de hoorders centraal, evenals aandacht voor religieuze devotie. De rabbijnen hadden aandacht voor joodse waarden maar reageerden ook op contemporaine gebeurtenissen.¹² Het doel van deze nieuwe preken was de presentatie van tijdloze joodse waarheden zoals begrepen door de moderne denkers gekoppeld aan passages uit de Bijbel en de rabbijnse *midrash*.¹³ Saperstein voegt hier nog een vierde aandachtspunt aan toe: de nieuwe stijl van preken was sterk beïnvloed door de protestantse preekcultuur: de preken werden grotendeels in de volkstaal gehouden en hadden een heldere structuur.¹⁴ De intertekstuele verwijzingen waren vooral Bijbels van aard. Op basis van de leesroosters voor Tora-lezing werden de teksten uit de Tora uitgelegd en aan de hoorders onderwezen. In recent religieonderzoek is aandacht gevraagd voor de verhouding tussen de joodse en christelijke homiletiek, waaruit een nieuw gezichtspunt naar voren is gekomen. Deze beschouwt de verhouding tussen joodse en christelijke preken sinds de eerste eeuwen na Christus niet als een moeder-dochter-relatie – het christelijke preken is voortgekomen uit de joodse stam – maar veelmeer als een tweelingrelatie. Hierin staat dus vooral de onderlinge samenhang van homiletische ontwikkelingen centraal.¹⁵ We zullen in het vervolg zien dat het Neder-

¹¹ Saperstein, *Jewish preaching*, 78.

¹² Altmann, 'The new style of preaching'. Zie ook: M. Saim, 'A new rhetoric for modern Jewish studies. Moses Gaster's redefinition of Jewish homiletic concepts', *Rhetor. Journal for the Canadian Society for the Study of Rhetoric* 2 (2007): 1-20; Mirela Saim, 'The modern renewal of Jewish homiletics and the occurrence of interfaith preaching', in *A new history of the sermon*, red. Robert H. Ellison, 457-88.

¹³ Marc Saperstein, 'Rabbis as preachers, 1800-1965. Regensburg Conference Lecture', in *Rabbi – pastor – priest. Their roles and profiles through the ages*, red. Walter Homolka en Heinz-Günther Schöttler (Berlijn: De Gruyter, 2013), 111.

¹⁴ Ibidem, 112.

¹⁵ Alexander Deeg, Walter Homolka en Heinz-Günther Schöttler, red., *Preaching in Judaism and Christianity. Encounters and developments from Biblical times to modernity*, (Berlijn: De Gruyter, 2008).

landse jodendom zich voegde in deze internationale ontwikkelingen in preekcultuur.

NEDERLANDSE JODEN EN HUN PREKEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

De negentiende eeuw werd voor het Nederlandse jodendom gekenmerkt door de integratie van het joodse volksdeel in de Nederlandse samenleving.¹⁶ De impact van processen die in het begin van de negentiende eeuw in gang zijn gezet, beginnend met de oprichting van de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten, werden na 1850 meer en meer zichtbaar in het joodse leven. De houding van Nederlandse joden is wel gekenmerkt als de ‘Hollandse middelmaat’. In Duitsland, waar de progressief-liberale reformbeweging opkwam, werd een scherpe tegenstelling gecreëerd tussen orthodoxe en liberale joden. De Hollanders waren echter wars van extreme posities, en zocht de oplossing in de middenweg.¹⁷ In Nederland maakte de joodse elite als eerste de overstap naar integratie in de Nederlandse samenleving, en hield de touwtjes hierbij strak in handen. Toch bleven brede lagen van de joodse gemeenschap orthodox en hielden vast aan de oude tradities van het jodendom.¹⁸

In de Nederlandse situatie stonden de processen van integratie in wisselwerking met andere grote ontwikkelingen binnen de Nederlandse religiegeschiedenis. Peter van Rooden geeft drie grote tijdsvakken waarin we de religiegeschiedenis kunnen analyseren. De periode van 1780 tot 1870 noemt hij de periode van het protestantse vaderland, waarin de natie werd voorgesteld als een morele gemeenschap en waarin godsdienst werd gelokaliseerd in het innerlijk van de burgers van dit vaderland. Deze nieuwe visie op godsdienst in de samenleving impliceerde voor de kerken dat hun eigenlijke taak niet meer lag in het bijeenhouden van een religieus volksdeel, maar werd toegespitst op de morele vorming van de individuele burgers van het vaderland. Een tweede ontwikkeling in deze periode is de centralisering van godsdienst: religieuze groepen in Nederland stonden niet langer onder leiding van lokale elites, maar werden afhankelijk van de overheid. Die richtte kerkelijke besturen op, die bemand werden door geestelijken, van waaruit de kerkgenootschappen bestuurd werden.¹⁹ Precies deze twee elementen zijn terug te vinden in de geschiedenis van de joden in Nederland.

¹⁶ Zie voor een uitgebreide geschiedenis van de Joden in de negentiende eeuw: Wallet, “‘Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid’”; en J.C.H. Blom en J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)’, in *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, red. Hans Blom e.a. (Amsterdam: Balans, 2017), 275-359.

¹⁷ Bart Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland, 1814-1851* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007), 244-45.

¹⁸ Wallet, “‘Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid’”, 274.

¹⁹ Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), 27-28. Vgl. Peter van Dam, *Een calvinistisch land? Religie in Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018).

De centraliserende tendens in het overheidsbeleid van de negentiende eeuw werd vertegenwoordigd door de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten.²⁰ De Hoofdcommissie stond als overheidsorganisatie als intermediair tussen de overheid en de Joodse gemeenschap. Zij was onderdeel van het Departement voor Hervormde en andere Eerediensten, maar ondanks deze positie hadden de leden van de Hoofdcommissie een relatief onafhankelijke positie.²¹ In de eerste helft van de negentiende eeuw slaagde de Commissie erin alle delen van de joodse gemeenschap te centraliseren, door middel van een ressortale indeling. Via een hiërarchie van ressorten, hoofdsynagogen, ringsynagogen en kleine gemeenten werden allerlei bestuurlijke en inhoudelijk veranderingen doorgevoerd. Ten tweede was, zoals gesteld in de inleiding, de nationaliserende, moraliserende tendens zichtbaar in het overheidsbeleid. Alle religieuze groepen, ook de joodse dus, moesten worden opgevoed tot deugdzaame burgers van het vaderland. Vaderlandsliefde, gematigdheid en zedelijkheid waren centrale kenmerken in het denken over de positie van religie in Nederland, waarin liberale protestanten de dienst uitmaakten.²² Vanuit de joodse gemeenschap werden er als reactie op het overheidsbeleid wijzigingen aangebracht in het decorum van de synagoge en in de liturgie. Er moesten ordelijker diensten worden gehouden in de synagogen, om zo rust en beschaving te brengen en daarmee respect af te dwingen bij de Nederlandse burgers voor de joodse eredienst. Een ander, zeer zwaarwegend punt, was het gebruik van Nederlands als taal in de joodse gemeenschap. Niet langer was Jiddisch, Hebreeuws of Portugees de taal in de synagogen, maar het Nederlands werd actief gepropageerd. Binnen een generatie voltrok zich het taalveranderingsproces in het openbare leven.²³

Het Nederlandse protestantse predikantenkorps was in de negentiende eeuw volop in ontwikkeling, ook wat betreft de inhoud en vorm van preken.²⁴ Johannes van der Palm zette in zijn preken de protestantse standaard waar de joodse predikers aan wilden voldoen. Zijn preekstijl voldeed aan hoge esthetische en stilistische normen, gekleurd door psychologische beelden en barok taalgebruik. Hij preekte sociale en religieuze deugdelijkheid, wat in zijn visie hetzelfde was.²⁵ Vanuit de Nederlandse overheid was er een grote aandacht voor de opleiding van rabbijnen. Om de joodse gemeenschap zo goed mogelijk te laten integreren in de Nederlandse samenleving, moesten de rabbijnen daarin een voortrekkersrol krij-

²⁰ Wallet, *Nieuwe Nederlanders*.

²¹ Ibidem, 238.

²² Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2005), 260.

²³ Wallet, "Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid".

²⁴ David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1999).

²⁵ Wallet, 'Religious oratory and the improvement of congregants', 186.

gen. Zeker hun preken moesten in het Nederlands worden gehouden, als centraal onderdeel van de vernederlandsing van de joodse gemeenschap. Het preken in het Nederlands werd bijvoorbeeld van bovenaf gestimuleerd door het uitschrijven van prijsvragen voor de beste joodse Nederlandstalige preek. De preek werd in de vroege negentiende eeuw door de verlichte joodse elite ingezet als instrument om de joodse gemeenschap te civiliseren. Taal én inhoud van de preek moest hiervoor aangepast worden.²⁶ De civiliserende kracht van de Nederlandse preek werd gevoeld onder de eerste Nederlandse predikers als Carillon, Hertzveld en Chumacheiro. Vele rabbijnen waren echter maar nauwelijks in staat goed te spreken in het Nederlands. Tegelijkertijd was er binnen de joodse gemeenschap veel discussie over de vraag of men wel in het Nederlands moest preken.²⁷

Er trad al snel verandering op in de kennis en vaardigheden van de Nederlandse rabbijnen. Dit is te danken aan J.H. Dünner, onder wiens leiding het Nederlands-Israëlitisch Seminarium in Amsterdam werd omgevormd tot een opleidingsinstituut van Nederlandse rabbijnen, die goed in het Nederlands konden preken, terwijl hun orthodoxe opvattingen niet ter discussie stonden. Hierdoor hoefden er geen buitenlandse rabbijnen meer te worden toegelaten in Nederland, waardoor aan de overheidseisen kon worden voldaan. In de rabbijnenopleiding legde Dünner nadruk op de combinatie van orthodoxe, degelijke joodse studie en daarnaast een stevige component aan klassieke studies. De studenten werden dus ingeleid en doorkneed in de traditie van het joods-orthodoxe *lernen* en tegelijkertijd aan te sluiten bij de heersende intellectuele en culturele ontwikkelingen.²⁸ Ook binnen de synagogen voerde Dünner veranderingen door: hij bestreed de ongeregeldeheid binnen de erediensten, en werkte naar een meer geordend en plechtstatig karakter van de eredienst toe. Hiermee sloot hij nauw aan op de wensen van de joodse burgerij, die streefde naar civilisatie en aanpassing aan de Nederlandse samenleving.²⁹

Een kort excurs naar het joodse *Nieuw Israëlitisch Weekblad* maakt het belang en de maatschappelijke positie van joodse preken duidelijk. Het *Weekblad* functioneerde als opinieblad om joden te vormen en te wapenen tegen reformjodendom en missionarissen. Ook dieperliggende vragen rond de homiletische traditie werden in het *Weekblad* gesteld. Zo schreef de redacteur in 1870 een serie van drie artikelen over de vraag: 'Hoe moet het woord van God door de gemeente worden gehoord?'³⁰ Het was volgens de redacteur afkeurenswaardig dat bezoekers van de

²⁶ Ibidem, 192.

²⁷ Ibidem, 175-81.

²⁸ Wallet, 'Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid', 264-65.

²⁹ Ibidem.

³⁰ 'Hoe moet het woord van God door de gemeente gehoord worden?', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 12 augustus, 26 augustus en 16 september 1870. Hoofdredacteur op dat moment was J.A.M. Chumaceiro; de artikelen zelf zijn anoniem.

joodse eredienst vlak voor de preek uit de synagoge vertrokken, zoals vaak voorkwam:

Naar ons inziens althans, zijn de predikatiën een gedeelte der Joodsche eeredienst en moeten zij als zoodanig beschouwd worden. Van oudsher af toch is er in de synagogen gepredikt geworden. [...] In de vormen alléén is verandering gekomen. De tijd heeft ook hierin wijzigingen gebragt, doch het wezen der zaak, de kern, het doel: de gemeente in de synagoge ook godsdienstig bezig te houden, door haar den Bijbel te verklaren en door op de deugd en Israël. gebruiken hare aandacht te vestigen, was altijd een rabbijnsch voorschrift.³¹

60

Op deze constatering bouwde de schrijver vervolgens zijn argumentatie: de hoorders moesten tijdens het luisteren naar de preek 'hun hele geest en ziel' erbij betrekken, om 'aan wijsheid en verstand' te winnen. De preek moest de hoorders vormen tot 'godvruchtige mensen', die 'eerbied hebben voor den Eeuwige, onzen God', zich aan God verbinden en 'Hem altijd onwrikbaar vertrouwen mogen'. Enkel door het luisteren met hart en ziel, met een 'oordeel des onderscheids', kon de preek, 'het levendmakend woord van God', nuttig zijn.³²

FORTITER IN RE, SUAVITER IN MODO

Tobias Tal werd op 16 juni 1847 in Amsterdam geboren. Hij begon in 1862 als leerling aan het pas gereorganiseerde Nederlands-Israëlitisch Seminarium in Amsterdam, als leerling van Joseph Hirsch Dünner. In 1872 deed hij aan de Rijksuniversiteit Utrecht het door de overheid verplichte kandidaatsexamen in de klassieke talen. In 1874 werd hij bevorderd tot *moré*, een met de theologische doctorstitel vergelijkbare joodse graad. In december 1874 bevestigde Dünner hem als rabbijn van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge van Amsterdam. In 1880 werd Tal naar Arnhem beroepen, op 26 juni 1881 werd hij daar bevestigd als opperrabbijn. Toen hij in 1895 naar Den Haag vertrok om daar opperrabbijn te worden liet hij een bloeiende gemeente achter in Arnhem.³³

Reeds tijdens zijn leven stond Tal bekend als een gevierd redenaar en meeslepend prediker. Heel mooi wordt dit geïllustreerd in een boekje van zijn zoon Justus Tal (1881-1954). Het boekje bevat een lyrische beschrijving van het werk van zijn vader, die gekarakteriseerd wordt als een geleerde, sympathieke en zeer geliefde rabbijn. Justus Tal wijst op de redenaarsbegaafdheid van zijn vader, die zeer goed tot uitdrukking kwam in zijn preken. 'Dat heeft ook uitermate veel aan zijn

³¹ Ibidem, 12 augustus 1870.

³² Ibidem, 16 september 1870.

³³ Ezechiël Slijper, 'Tal, Tobias', in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, red. P.C. Molhuysen en P.J. Blok, deel 2 (Leiden: A.W. Sijthoff, 1912), 1411-12.

Afb. 1 Jozef Israëls, *Joodse bruiloft* (1903). Het bruidspaar staat onder het gebedskleed, de bruidegom schuift de ring om de vinger van zijn bruid. Links een oude man met hoge hoed bij een brandende kaars, om het paar heen staan de bruiloftsgasten. (*Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. SK-A-2598*).

bemindheid bijgedragen. [...] Hij wist altijd voor elke situatie het juiste woord te vinden.' Justus Tal voert voorzanger Broekhuizen ten tonele:

Weet je, hoe jouw vader was?, zeide mij eens de chazzon [voorzanger] Broekhuizen in Den Haag. 'k Zal je vertellen, hoe jouw vader was. Hij heeft e's 'n choppe [huwelijk] gegeven en heeft toen niets anders gedaan, dan de historie verteld van Rebecca en Eliezer aan de bron. Nou, die historie had ik als kind geleerd, die heb ik zo lang ieder jaar aan Ka'al [de gemeente] voorgelezen – en toen jouw vader het vertelde, – was – het – helemaal – nieuw! Dàt was jouw vader.³⁴

³⁴ Uit de geschriften van opperrabbin Tobias Tal, bloemlezing verzorgd door Jakob Meijer,

Tobias Tal liet duidelijk blijken dat hij in zijn preken niet pretendeerde om zijn hoorders iets nieuws te willen vertellen. In plaats daarvan was zijn doel om hen terug te roepen naar de religieuze bronnen, de Tora en Talmoed. Dit punt wordt geïllustreerd in twee preken die hij gehouden heeft op herdenkings- of inwijdingsdiensten zien. In 1882 houdt hij te Borculo een herdenkingsrede, waarin hij de tekst die de dag daarvoor in de synagoge is gelezen kiest als uitgangspunt voor zijn predicatie. De gemeente van Borculo is immers opgericht om Gods leer te beoefenen, dus heeft Tal ook niet de minste reden om hiervan af te wijken: 'Ik weet het, het is geen nieuw, het is geen verrassend onderwerp. Het is zoo eenvoudig, [...] het is zoo bekend, het is zoo gewoon bij een feest van deze vereeniging.' Maar dat weerhoudt hem er niet van om zijn hoorders toch weer te doen laven aan de bron die nooit ophoudt water te geven.³⁵ Ook in Leiden, waar in 1891 het Centraal Israëlitisch Kinder-doorgangshuis wordt geopend, laat Tal merken geen nieuwe wetenschappen te leren vanaf de kathedraal, maar te willen terugkeren naar de Bijbelse prediking.³⁶

Ook op andere terreinen van het joodse leven toonde Tal zijn kwaliteiten als geestelijk leider, waardoor hij veel sympathie won. 'Hij had zijn hele leven lang het zonnige, innemende karakter, charmante in zijn wezen, waardoor hij de mensen voor zich won', aldus zijn zoon later. Maar dat betekende volgens Justus niet dat hij in zijn beginselen zwak was. 'Hij bezat op een zeldzame wijze het fortiter in re, suaviter in modo (sterk in de zaak, zacht in de wijze).'³⁷ Zijn populariteit is terug te zien na zijn plotselinge dood in 1898, wanneer er door L. Wagenaar een gedachtenisrede wordt gehouden in een grote zaal.³⁸ Ook het drukken en verkopen van 'gelijke portretten van wijlen den Opperrabbijn Tal', die na zijn dood door Gebr. Levisson Firma D. Proops Jz. uit Amsterdam op de markt werden gebracht, zijn in dit opzicht een heldere aanwijzing (afb. 2).³⁹ Eveneens werd na zijn dood door G. Koster uit Arnhem een oproep gedaan aan alle studenten en oud-studenten van het Nederlands-Israëlitisch Seminarium om een genootschap op te richten 'aan geschiedenis en letterkunde gewijd en dat den naam van Tobias Tal zal dragen'. Hiermee zou het aandenken aan deze geleerde levendig worden gehouden.⁴⁰

Tal was niet alleen een gevierd religieus leidsman, maar had eveneens interesse en kennis van de Nederlandse en joodse geschiedenis. Dit is af te leiden uit

met inleiding van Justus Tal (Amsterdam: Keesing, 1954), 9-10.

35 Gemeentearchief Den Haag [GDH], Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente, inv.nr. 967, Preek te Borculo (55-jarig bestaan gemeente), 15 januari 1882.

36 T. Tal, *Toespraak bij de inwijding van het Centraal Israëlitisch Kinder-doorgangshuis te Leiden op Dinsdag 1 Tammoez 5651 - 7 Juli 1891* (Amsterdam: Van Creveld & Co., 1892).

37 *Uit de geschriften van opperrabbijn Tobias Tal*, 5-6.

38 'Gedachtenisrede T. Tal', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 13 januari 1899.

39 'Portret van wijlen den Opperrabbijn T. Tal', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 4 november 1898.

40 'Kerknieuws', *Algemeen Handelsblad*, 6 november 1898.

Afb. 2 Een 'gelijkend portret' van Tobias Tal rond 1880 die na zijn dood werden verkocht. Foto: J.H. Holm. Onder de foto drukten de uitgevers de volgende tekst: 'Hij is opgegroeid uit een geslacht van rechtvaardigen; / Zijn naam is aangenaam voor iedereen die ervan hoorde; / Zijn wijsheid was over het hele land bekend; / Hij verrichtte talrijke goede daden; / Zijn woorden waren aangenaam en schitterend van geest; / Geprezen is hij, zijn nagedachtenis zal niet vergeten worden.' (*Haags Gemeentearchief*)

zijn lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (vanaf 1887) en het Historisch Genootschap (vanaf 1896) en uit zijn publicaties op dit terrein.⁴¹ Hierin neemt het in 1898 gepubliceerde orangistische boek *Oranjabloesems. Uit de gedenkbladen van Neerlands Israel* een unieke plaats in: het is een doorlopend verhaal over de wederzijdse betrokkenheid en band tussen het huis van Oranje en de Nederlandse joden.⁴² Een andere gebeurtenis, die onlosmakelijk in de herinnering van Tobias Tal wordt meegedragen, is zijn polemieken met professor Henricus Oort (1836-1927) over de waarde van de Talmoed. Oort schreef in 1880 een artikel waarin hij betoogde dat de Talmoed alleen waarde had wanneer het als antiek document werd bestudeerd, maar dat deze halachische teksten niet konden fungeren als bron voor het religieuze of zedelijke leven. Tal opponeerde scherp tegen deze visie en beschuldigde Oort van onkunde. Volgens Tal deed de Talmoed niet onder voor het Nieuwe Testament op het punt van zedelijkheid.⁴³ Hierin liet Tal zien dat hij een academische achtergrond had en op een zeer scherpe wijze zijn mening in allerlei brochures kon verdedigen.⁴⁴ Tegelijk liet hij zien de waarheid van de joodse geschriften met hand en tand te verdedigen. Zo scherp, dat zijn boekje *Een blik in Talmoed en Evangelie, tevens mijn laatste woord aan Prof. Oort in deze zaak* door J.J.P. Valeton in een recensie in *De Gids* werd gekwalificeerd als 'onaangenaam' en een 'niet altoos zeer nobele polemieken'.⁴⁵ Kortom, Tobias Tal stond als lid van de nieuwe generatie rabbijnen enerzijds stevig geworteld in de Joodse orthodoxie, maar was anderzijds ook goed op de hoogte van de bredere academische wetenschappen.

Op 20 november 1866 hield Tobias Tal aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium (NIS) zijn eerste preek. Die ging over Psalm 119: 'Nooit zal ik uwe bevelen vergeten want door hen hield Gij mij in het leven'. In deze preek liet hij zien wat hij op homiletisch gebied in huis had. Centraal in zijn preek stond de rijkdom van de Tenach als bron van kennis en levensregels. Bij oppervlakkige lezing van de Tora vinden we de diepere lessen niet, we moeten hiervoor grondig en ontvankelijk onderzoek doen, zo hield Tal zijn hoorders voor. In de inleiding op zijn in twee punten opgedeelde preek wandelde hij door de Tora als een zeer kundig spreker. Hij stipte kernmomenten uit de geschiedenis van het Joodse volk aan: de schepping, de geschiedenis van Jozef en Jacob, en uit de latere geschiedenissen. Hij richtte zich tot zichzelf en zijn medestudenten als hij de religieuze verantwoordelijk-

⁴¹ Slijper, 'Tal, Tobias', 1412.

⁴² Tobias Tal, *Oranjabloesems. Uit de gedenkbladen van Neerlands Israel* (Amsterdam, 1898). Vgl. Wallet, 'Majesteit en minderheid', 15-18.

⁴³ C. Houtman, 'Oort, Henricus', in *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 4, red. J. van den Berg e.a. (Kampen: Kok, 1998), 350-53.

⁴⁴ Zie *Uit de geschriften van opperrabbin Tobias Tal* voor een overzicht.

⁴⁵ J.J.P. Valeton, 'Recensie van Een blik in Talmoed en Evangelie, tevens mijn laatste woord aan Prof. Oort in deze zaak, door T. Tal. Amsterdam, M. Roest Mz., 1881', *De Gids* 45 (1881): 564-72.

Afb. 3 Opperrabbijn Tobias Tal. In: *Uit de geschriften van Tobias Tal*, red. Jakob Meijer (Amsterdam: Keesing, 1954).

heden van de vaders in de gezinnen, en de geestelijken in hun beroep laat zien. Hij legde hierbij de nadruk op het voldoen van de religieuze en maatschappelijke plichten vanuit de innerlijke overtuiging en het volgen van de Eeuwige.⁴⁶

In de loop van zijn carrière heeft Tal als (opper-)rabbijn van Amsterdam, Arnhem en Den Haag vele preken gehouden. Zo'n dertig preken zijn terug te vinden

⁴⁶ GDH, Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente [0131-01], inv.nr. 967, Preek 20 november 1866. Allereerste Predikatie. Tobias Tal hechtte kennelijk veel aan deze preek, want het is te vinden in het Haags Gemeentearchief, zelf ingebonden met een andere preek uit 1868. Hij heeft het dus uit Amsterdam meegenomen naar Arnhem en later Den Haag.

in het Stadsarchief in Amsterdam en het Haags Gemeentearchief, deze zijn in het kader van dit artikel geanalyseerd. Interessant in dit verband is de opmerking die Justus Tal maakt over de schrijfsnelheid van zijn vader: die lag vrij hoog.⁴⁷ Gedurende zijn carrière schreef Tal steeds minder preken uit. Dit blijkt inderdaad uit de bewaarde preken: van de Haagse periode van Tal (vier jaar) zijn geen preken bewaard in de archieven. Een analyse van de beschikbare preken brengt in het vervolg van dit artikel een drietal kernthema's aan het licht, die Tal hebben beziggehouden en centraal stonden in zijn derasjot.

66 VOORSPOED OF VERVAL?

Het eerste, meest belangrijke thema in de preken van Tal is een vraag die hij zijn hoorders voortdurend voorlegde. Hij stelde deze vraag door gebruik te maken van sterke contrasten. Na een zeer positief getoonzette beschrijving van de negentiende-eeuwse voorspoed van de joodse gemeenschap, onder andere door het verkrijgen van de volledige burgerrechten, beschreef hij de vervallen staat van de religieuze joodse identiteit. Scherp contrasterend met de maatschappelijke voorspoed stelde hij vervolgens de vraag naar de staat van de joodse religie. Heeft de negentiende-eeuwse voorspoed van de joodse gemeenschap niet een inktzwarte keerzijde, namelijk het verval van de religieuze joodse identiteit? Tal beantwoordde de vraag die hij opwierp positief. Het tegengaan van dit religieuze verval zocht hij enerzijds in een hernieuwd innerlijk religieus leven van de negentiende-eeuwse joodse gemeenschap (het tweede thema) en in een nieuwe verbinding met de eeuwenoude geschiedenis van het jodendom (het derde thema).

Dit eerste thema is duidelijk zichtbaar in een preek op 29 april 1879. Die dag preekte Tal in de Amsterdamse synagoge aan de Rapenburgerstraat over een tekst uit Hooglied 2:10-12.⁴⁸ Hij wees zijn hoorders op de ontluikende lente van de natuur, en het openen van het nieuwe godsdienstig jaar: Pesach begint weer! Dat schenkt aan alle mensen weer nieuwe energie en vernieuwde kracht. In het vervolg van zijn preek citeerde Tal een Midrash-verklaring op de tekst uit Hooglied. Deze verklaring past de gedachte uit Hooglied, waarin wordt gesproken over een liefdesvriendin, die op moet staan en naar buiten moet treden, toe op de geschiedenis van het joodse volk. Het volk Israël, wat door de eeuwen heen: vanaf de uittocht uit Egypte tot de ballingschap toe, telkens weer moord, doodslag en haat moesten doorstaan. Maar door alle verdrukking heen kwam het volk toch telkens weer naar buiten. Tal trok de lijn van de Midrash-verklaring vervolgens door naar zijn eigen tijd. De afgelopen 300 jaar hebben de joden in Nederland en Euro-

⁴⁷ *Uit de geschriften van opperrabbijn Tobias Tal*, 9.

⁴⁸ Stadsarchief Amsterdam [SA], Archief Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, [1407], inv.nr. 590: Preken. 1875 en z.j., Preek 29 april 1879.

pa veel smaad, stelselmatige verdrukking en bittere onverdraagzaamheid moeten ondergaan. Maar nu:

Ziet het jodendom ging niet onder. Ondanks alles groeide en bloeide het Jodendom, in haar wetgeleerdheid en het volgende geslacht groeide welig & krachtig, edel & schoon. [...] Verdwenen zijn die dagen van verstooting & smaad, voorbij zijn die tijden van bittere opsluiting. [...] De muren der afsluiting vielen, ook Israel mogt naar buiten treden, en erbij zich bewegen in de vrije natuur Gods. Ook Israel mogt eindelijk zich laven aan de bron van het goede & schone, de beschavende vredelievende invloed van kunsten, wetenschappen ontsloot zich ook voor hen. Ook voor het volk Gods is over de levenslente de zon in volle glorie opgegaan.⁴⁹

67

In deze preek sprak Tal zeer positief over het verkrijgen van het volledige burgerrecht voor de Joden in 1796. Hij constateert dat de Joden bewondering afdwongen voor hun werklust en ijver, in de handel, kunsten en wetenschappen. De invloed van deze kunsten en wetenschappen heeft uitwerking gekregen in een hogestaand, beschaafd joods volksdeel. Daarna pakte Tal de draad van zijn preek weer op: het joodse volk moet als de geliefde uit het Hooglied weer naar buiten treden en haar schoonheid voor de wereld vertonen. Op dat moment, middenin het dankbare en trotse gevoel voor wat de joden bereikt hebben stelde Tal een dringende vraag: 'Maar mag ik het verzwijgen dat dit heerlijke schilderij vol licht & vol leven toch eene donkere keerzijde heeft? [...] Hoevelen hebben hun Heilige leer, hun Thora verkocht voor aanzien & grond?' Tal moest met pijn in zijn hart constateren dat mensen Gods wetten als een struikelblok op de weg van maatschappelijke vooruitgang zien, en deze wetten daarom aan de kant schuiven. Deze bittere feiten keren zich fel tegen het 'blijmoedig hopen en streven'.

ZUIVERE GODSDIENSTZIN EN WARE VROOMHEID

Ten tweede legde Tal in zijn preken grote nadruk op de taak van de jood op zedelijk, moreel en maatschappelijk terrein. Deze oproep was nauw verbonden aan zijn analyse van verval van het joodse leven: het innerlijke verval moest worden tegengegaan. Centraal stond daarom zijn oproep tot innerlijke overtuiging en diepgang in de dienst aan de Eeuwige God. Dit was in de preken van Tal de enige reddingsboei van het jodendom in de moderne tijd. Er was, met andere woorden, hoop. Het jodendom moest terugkeren naar zijn zedelijke en goddelijke wortels, om zo nieuwe kracht te ontvangen. Of, om een beeld van Tal te gebruiken, hoe zou de oude, herfstachtige boom van het joodse volk weer in volle glorie hersteld worden? Door de 'innige vereeniging van godsdienstig weten, van godsdienstig leven, van godsdienstige beschaving, met echte waarachtige maatschappelijk

49 Ibidem.

beschaving. Zuivere godsdienstzin en ware vroomheid met reine zedelijkheid en onwrikbaar eerlijkeheidsgevoel'.⁵⁰ Daarop moet het joodse volk zich weer richten om weer in ere hersteld te worden.

68

Op 27 december 1874 werd Tobias Tal geïnstalleerd als rabbijn van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge in Amsterdam. Hij hield hier een gelegenheidspredicatie waarin hij een uiteenzetting houdt over de taak van de jood op godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk terrein.⁵¹ Hij zag het als zijn taak om zijn hoorders en leden van zijn synagoge hun taken en plichten te onderwijzen. Hiervan gaf hij vervolgens een eerste schets: 'Ik zal schetsen den aard en den omvang van dat, wat ieder van ons, op welke trap in de menselijke samenleving hij ook sta, als Israëliet beteekent, en wat hij als zoodanig te vervullen heeft'.⁵² In de loop van zijn preek, die opgebouwd is rond een tekst uit Hooglied 6:11, formuleerde Tal drie punten waaraan zijn hoorders zich moeten spiegelen. Het volk van de joden moet onder alle andere volken hun roeping bekendmaken. Dit moest ten eerste tot uitdrukking komen in hun reinheid: 'Uw leven zij het beeld der zedelijke en godsdienstige reinheid'. Tal ondersteunde deze uitspraak met een tekst uit de Tora: 'Wandel voor mij en wees volkomen' (Genesis 17:1). Ten tweede moeten zijn hoorders hun begeerten beheersen, ze moeten de vlekkeloze zuiverheid van hun zielen bewaren, en 'innerlijk streven naar echten godsdienstzin en strenge moraliteit'. Ten derde mogen de Amsterdamse joden niet zomaar Gods wetten aan de kant schuiven, maar deze wetten moeten hun hele leven beheersen.⁵³

Vele preken die daarna volgen passen in dit thema. Aan de hand van allerlei teksten, zoals Psalm 51: 'Scheep in mij, o God, een voor het reine ontvankelijk hart, hernieuwde zedelijke wilskracht en daarbij een geest-hernieuwing, die niet afdwaaft, maar op het rechte pad blijft', werkte Tal zijn visie uit. Ook bij verschillende gelegenheden, zoals het Pesach of Poeriemfeest, dringt Tal aan op innerlijke feestvreugde, en niet alleen uiterlijke godsdienstigheid. In 1868, nog tijdens zijn studie in Amsterdam, sprak Tal op het Poeriemfeest over dit vraagstuk. Hij constateerde dat Israël het Poerimfeest zeer oppervlakkig vierde, en geen oog hadden voor de diepgang in dit herdenkingsfeest. Aan de hand van Midrash-verklaringen bood Tal vervolgens een herwaardering. Poeriem betekent niet feesten, lachen en plezier maken, het heeft een veel diepere betekenis. Het feest herdenkt namelijk het herstel van Israël als volk van God.⁵⁴ Op een later Poerimfeest, in 1891, knoopte Tal aan dit thema een heel mooie vergelijking met de geschiedenis van Morde-

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *Gelegenheids-predikatiën bij de Installatie van den Wel-Eerw. Heer T. Tal tot Rabbijn der Nederl. Israël. Hoofdsynagoge ter Nieuwe Synagoge te Amsterdam*. Zondag 19 Tebeth 5635 / 27 december 1874 (Amsterdam, 1875).

⁵² Ibidem, 22.

⁵³ Ibidem, 27-34.

⁵⁴ GDH, Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente, inv.nr. 967, Preek 4 maart 1868.

chai en Esther vast. Tal liet eerst zijn hoorders zien hoe diepgaand het antisemitisme verknoopt is met de geschiedenis van het joodse volk. Naar het voorbeeld van Haman zijn er in de loop der eeuwen Hamans opgestaan om het joodse volk te vernietigen. Maar het joodse volk zal niet ten ondergaan als er Mordechai's en Esthers opstaan. Er zijn mensen als Mordechai nodig 'die joden willen zijn, weten te zijn, verstand hebben te zijn. Mordechai's die niet alleen hunner feestvieren, maar ook hunner vasten. [...] En daarnaast Esther die het heilig geloof, hun volk hoog houden en redden.'⁵⁵

Ook in 1874, bij een toespraak ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Synagoge in Utrecht, sprak Tal over de 'ware godsdienstzin'. Hij waardeerde de Utrechtse Synagoge als een poort des hemels, als een eerbiedwaardig huis van God. Vervolgens wees hij zijn hoorders op de kracht van het gebed, de ware godsdienstzin en de balans in het godsdienstig-zedelijk denken:

Niet te weinig – niet te veel. En juist daarin ligt de voortreffelijkheid eens mensen, naarmate hij met juisten blik, met helder oog, met edele tact en innig zedelijk gevoel, de denkbeelden en begrippen weet te waarderen juist zoals het moet en behoort.⁵⁶

Heel duidelijk wordt na lezing van de preken van Tal dat hij op allerlei manieren zijn hoorders wilde terugvoeren naar de zedelijkheid en innerlijke gloed van de godsdienst. Zedelijkheid betekende voor Tal eerlijkheid in de onderlinge omgang, vertrouwen op de Almachtige en in het bijzonder het volgen van Zijn wetten en instellingen. Ware zedelijkheid is niet het oppervlakkig volgen van de regeltjes 'omdat het moet', maar het innerlijk kiezen voor God en het navolgen van zijn geboden vanuit een oprechte overtuiging. Hierbij hoort dus een oprechte levenswandel, zonder bedrog en halfslachtigheid.

EEUWIG NIEUW ONTKIEMEN

Het derde thema in de preken is het enorme vertrouwen van Tobias Tal in de Almachtige. Hij sloot voortdurend aan bij de enorme traditie en geschiedenis van het volk Israël: het feit dat de Joden de rampen in de geschiedenis overleefd hebben en voortdurend weer opbloeien is te danken aan hun (wederkerend) geloof en vertrouwen. Om zijn hoorders te overtuigen van het belang van de 'ware zedelijkheid' gebruikte Tal het argument van de geschiedenis van het joodse volk. Deze nadruk op de geschiedenis past in een Duitse negentiende-eeuwse visie op de

⁵⁵ SA, Archief Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, inv.nr. 590, Feestrede op Purimfeest, 25 maart 1891.

⁵⁶ GDH, Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente, inv.nr. 967, Toespraak ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Synagoge in Utrecht, juni 1874.

geschiedenis die overgedragen werd naar de Nederlandse context. In deze visie gaf de geschiedenis joden toegang tot een eerbiedwaardig verleden die niet onder deed voor de christelijke geschiedenis van Europa.⁵⁷

70

Al eerder constateerde ik, bij de behandeling van Tals eerste preek, dat hij vaak de geschiedenis doorwandelde en allerlei gebeurtenissen aan zijn hoorders voorhield. Heel helder komt dit naar voren in een preek te Arnhem, op 6 augustus 1881.⁵⁸ Tal sprak hier over ‘het kleed der vergetelheid’, wat onherroepelijk wordt door het voortsnelen van de tijden. Maar, naast de vergetelheid wordt door ‘het rollen van de jaarkringen’ ook de herinnering, ‘de weldaad van het herinneren’ gebracht. ‘Voor ons oog verschijnen tonelen uit lang vervlogen tijden.’ Het joodse volk heeft een enorme traditie als het gaat om herinnering en herdenken van Gods daden in de geschiedenis. Israël bleef leven omdat het Zijn wet en Zijn historie, Zijn heilige leer en Zijn heilig verleden meenam, overal naartoe. Heel het joodse religieuze leven is volgens Tal verstrengeld met de herinnering: ‘Ons karakter & onze kracht, ons wezen & onze betekenis, ons heden & onze toekomst is zoo doorweefd gevoed, ineengestrengeld met de historie van ons Volk, met de herinnering & het gedenken van wat vroeger is geweest’.⁵⁹

Door deze samenhang tussen religie en geschiedenis is een jood zonder zijn traditie, zonder zijn wetten en zonder zijn historie eigenlijk geen jood, zo betoogde Tal. Het leren kennen van het verleden is dus van groot belang: het nageslacht moet horen de daden Gods (Psalm 78). Tal wees zijn hoorders vaak op deze geschiedenis: het is voor hem een plaats waar het huidige joodse volk zijn redding moet zoeken. In 1883 gebruikt Tal op het Chanoekafeest opnieuw het historische argument om zijn hoorders te onderwijzen. ‘Na elke groote, fellen Catastrophe, na elke bitteren vuurgloed, [staat Israël] ongeschonden & opnieuw gelouterd voor het oog der wereld’. Ook al hebben Egypte, de Amelekieten, de Griekse overheersers of Antiochus Epiphanes telkens het joodse volk belaagd: het licht van Chanoeka is blijven branden. Ook nu is die geest van Chanoeka, het ontsnappen uit het stoffelijke en het opstijgen naar het hogere in de godsdienst nodig om de koude en onverschilligheid te bestrijden.⁶⁰

In de collectieve herinnering zou dit sterke vertrouwen van Tal in zijn ‘boeiende predikaties’ blijven voortleven. In 1934 schreef het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* in een herdenking van het 90-jarig bestaan van de synagoge aan de Haagse Wagenstraat: ‘De Heer Tal preekt, hij schildert U dat bootje op de golven der wereldzee, het dreigt ten onder te gaan. Het bootje is het Jodendom te midden der Volkeren, het loopt gevaar ... maar Godsvertrouwen behoedt het ...’⁶¹

57 Wallet, “Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid”, 262.

58 GDH, Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente, inv.nr. 967, Preek 6 augustus 1881.

59 Ibidem.

60 GDH, Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente, inv.nr. 967, Preek 29 december 1883.

61 *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 28 september 1934.

Afb. 4 Het interieur van de Haagse synagoge aan de Wagenstraat waar Tal vele malen preekte. Foto H.A.W. Douwes (ca. 1940). (Haags Gemeentearchief)

Afb. 5 Een nieuwjaarskaart met de synagoge van de Nederlands-Israëlitische Gemeente aan de Wagenstraat in Den Haag. (Haags Gemeentearchief)

Het bestaan van de synagogegebouwen was voor Tal zelf reeds een uiting van de historische verbondenheid aan God met het joodse volk. Bij de inwijding van de synagoge in Zutphen sprak hij: 'De Eeuwige God heeft ook in deze plaats een gebouw een kostbare hoeksteen opgericht.'⁶² Ook in 1891 sprak hij hierover, in een preek waarin hij prachtige metaforen gebruikte. De pilaren van de synagoge waren omkranst met rozentakken, en lieten iets zien van de geschiedenis van het jodendom. 'Bloemen en Zomerglans'. De synagoge, waar 'lang vergeten geslachten eenmaal stonden, biddend voor God', was het 'symbool der jeugd', het 'zinnebeeld van eeuwig nieuw ontkiemen'. Het jodendom is dan wel oud en grijs, maar zeker niet afgeleefd en wegwijnend. Ze kijkt 'fier, rozenomkranst de toekomst' in.⁶³ Een grondige lezing van de preken van Tal brengt dus een bewonderenswaardig vertrouwen en geloof in de Almachtige naar voren. Tal vertrouwde op een 'eeuwig, nieuw ontkiemen', door het geloof in de Eeuwige. Hij sloot voortdurend in zijn thema's en teksten uit zijn preken aan bij de enorm rijke traditie en geschiedenis van het joodse volk. Hierin liet hij zijn enorme eruditie zien, zijn ijver tot studeren en inzet om deze kennis door te geven in de synagoge.

We zien dus dat Tal vaak het historische argument gebruikte om zijn boodschap over te brengen, vaak in een serie gebeurtenissen uit de joodse geschiedenis. Duidelijk is wel dat Tal ervan uitging dat zijn hoorders deze gebeurtenissen kennen, alhoewel hij deze geschiedenis graag in een nieuw licht plaatste en toepaste op het leven van zijn gemeenteleden. Hij hield graag aan de hand van een scherpe Bijbeltekst zijn hoorders een spiegel voor. Zo beschreef hij enkele keren in zijn preken het luie karakter van zijn hoorders. Hij stelde dat ze niets willen leren, ze 'hebben niet eens lust iets te leren, het verveelt hun, is hun tot last.' Even verderop in dezelfde preek ging hij van het niet-weten van zijn hoorders uit: 'Kent gij het boek Amos? Neen, natuurlijk niet. Neen, gij leest veel, zeer veel, maar niet uw Bijbelboek. Alles liever, dan wat gij moest lezen.'⁶⁴ Of, in 1883, constateerde Tal dat het 'koud is in ons leven'. 'Koud en kalm volbrengen wij onze plichten, of volbrengen ze niet. [...] Koud en kalm, nuchter en prozaïsch is de atmosfeer die ons omgeeft.' Hij deed zelfs een stap verder, en vergeleek zijn hoorders met een lijk, waarin de kou terugkeert als het leven en de ziel eruit is.⁶⁵ Daar tegenover stelde hij wel consequent positieve punten van verbetering: 'ik zie in onze omgeving in vele gezinnen een betere geest'. Ook koppelde hij altijd zijn oproep tot nieuwe bezieling en een terugkeer naar de innerlijke zedelijkheid.

62 GDH, Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente, inv.nr. 967, Inwijdingspreek Synagoge te Zutphen, 1879.

63 SA, Archief Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, inv.nr. 590, Preek 23 april 1891.

64 Ibidem.

65 GDH, Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente, inv.nr. 967, Preek 29 december 1883.

CONCLUSIE

Een analyse van de preken van opperrabbin Tobias Tal brengt interessante gezichtspunten naar voren voor de duiding van de joodse homiletiek in de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze biografische benadering biedt, zoals Sorkin opmerkte, een nuttige nuancering en verfijning van grote verhalen over langdurige processen. Concluderend kunnen we hier de stelling verdedigen dat Tal een vruchtbare samenvoeging belichaamde van enerzijds nieuwe protestantse homiletische stijlen en Nederlandstalige preektradities en anderzijds orthodoxe joodse inhoudelijke thema's van Godsvertrouwen en religieuze zedelijkheid. Hiermee was Tal een sprekend voorbeeld van wat we in de inleiding als metafoor voor de joodse moderne geschiedenis genoemd hebben: het religieuze mozaïek. Wie simpelweg zou stellen dat Tal assimileerde omdat hij Nederlands ging (s)preken en daarmee opging in de dominante Nederlandse cultuur, ziet belangrijke elementen over het hoofd. Hiertegen pleiten veel kenmerken uit zijn preken, bijvoorbeeld de kritiek op het verval van de joodse religie in de negentiende eeuw, zijn grote nadruk op de eeuwenoude tradities van geloofsvertrouwen of het gebruik van de midrashverklaringen in zijn preken. Niet voor niets verdedigde Tal vol vuur de Talmoed tegenover christelijke critici. Anderzijds nam Tal wel veel elementen uit het moderne liberaal-protestantse denken over, zoals het streven naar morele opvoeding van burgers. Dit komt tot uitdrukking in de 'protestantse' inkleuring van zijn preken: het preken vanuit de Bijbeltekst, uitleg aan de gemeente en toepassing op het leven van zijn hoorders. De in dit artikel onderzochte thema's hangen nauw samen met deze *bricolage* van joods denken en gematigd-liberale protestantse burgerlijkheid.

De veranderingen in vorm hingen daarom ook onlosmakelijk samen met soms subtiële maar veelzeggende verschuivingen in inhoud. De morele vorming van zijn hoorders, het oproepen tot ware godsdienstzin was zeer belangrijk voor Tal. Dit is in verschillende opzichten ook een negentiende-eeuwse ontwikkeling. Zijn lidmaatschap van diverse historische en letterkundige genootschappen toont hoezeer Tal betrokken was op wetenschappelijke ontwikkelingen van zijn tijd. Hij was een intellectuele orthodox, iemand die een creatieve manier zocht om invulling te geven aan zijn joods-zijn in de moderne tijd. Als lid van de nieuwe, onder Dünner opgeleide generatie rabbijnen was Tal geworteld in de orthodoxie van het leren, maar droeg hij ook een stevige bagage academische klassieke vorming bij zich. Hij was erop gericht om deze kennis te verzoenen met eeuwenoude joodse denkbelden, en deze te presenteren aan zijn hoorders. Tegelijk was Tal een populair boegbeeld van de joodse gemeenschap in Nederland, die hij representeerde in de Nederlandse maatschappij.

We zijn met dit artikel niet toe aan een sluitend antwoord op de vraag naar de houding van de joden in de moderne tijd. Wel geeft dit artikel een eerste indruk en de uitwerking daarvan op basis van nieuw bronmateriaal. Die indruk wordt

treffend verwoord door opperrabbijn Dünner in zijn bevestigingsrede van Tal op 27 december 1874. Dünner was dankbaar dat hij zijn leerling mag bevestigen in het ambt van rabbijn. Tobias Tal, zo betoogde hij, verenigde ‘in zich de kennis der joodsche leer, der klassieke wetenschap en godvreezendheid’. De harmonische vereniging van traditioneel jodendom met moderne wetenschap vond het volk in hem ‘uwen aanstaanden geestelijke’.⁶⁶ Net als Eli uit de Bijbelse geschiedenis had Dünner gebeden om een godvrezende knaap, en hij had die van God ontvangen: ‘Om deze knaap had ik God gebeden en Hij heeft mijn gebed verhoord: Ik heb hem den Eeuwige gewijd.’⁶⁷

BIBLIOGRAFIE

- Altmann, Alexander. ‘The new style of preaching in nineteenth-century German Jewry’. In *Studies in nineteenth-century Jewish intellectual history*, red. Alexander Altmann, 65-116. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964.
- Blom, J.C.H., en J.J. Cahen. ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)’. In *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, red. Hans Blom, David Wertheim, Hetty Berg en Bart Wallet, 275-359. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bos, David. *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 1999.
- Dam, Peter van. *Een calvinistisch land? Religie in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- Deeg, Alexander, Walter Homolka en Heinz-Günther Schöttler, red. *Preaching in Judaism and Christianity. Encounters and developments from Biblical times to modernity*. Berlijn: De Gruyter, 2008.
- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg. *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2005.
- Ellison, Robert H., red. *A new history of the sermon. The nineteenth century*. Leiden: Brill, 2010.
- Grözinger, Albrecht. *Homiletik*. Deel 2 van *Lehrbuch Praktische Theologie*. Gütersloher Verlagshaus: Gütersloh, 2008.
- Houtman, C. ‘Oort, Henricus’. In *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 4, red. J. van den Berg e.a., 350-53. Kampen: Kok, 1998.
- Rooden, Peter van. *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.
- Saim, Mirela. ‘The modern renewal of Jewish homiletics and the occurrence of interfaith preaching’. In Ellison, *A New History of the Sermon*, 457-88.
- . ‘A new rhetoric for modern Jewish studies. Moses Gaster’s redefinition of Jewish homiletic concepts’. *Rhetor. Journal for the Canadian Society for the Study of Rhetoric* 2 (2007): 1-20.
- Saperstein, Marc. *Jewish preaching, 1200-1800. An Anthology*. New Haven: Yale University Press, 1989.
- . ‘Rabbis as preachers, 1800-1965. Regensburg Conference Lecture’, in *Rabbi – pastor – priest. Their roles and profiles through the ages*, red. Walter Homolka en Heinz-Günther Schöttler, 111-28. Berlijn: De Gruyter, 2013.
- Slijper, Ezechiël. ‘Tal, Tobias’, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 2, red. P.C. Molhuysen en P.J. Blok, 1411-12. Leiden: A.W. Sijthoff, 1912.

66 *Gelegenheids-predikatiën bij de Installatie van den Wel-Eerw. Heer T. Tal*, 12.

67 *Ibidem*, 15.

- Sorkin, David. *The transformation of German Jewry, 1780-1840*. New York: Oxford University Press 1987.
- . ‘The new “Mosaik”. Jews and European culture, 1750-1940’, in *Dutch Jewry in a cultural maelstrom, 1880-1940*, red. Judith Frishman en Hetty Berg, 11-30. Amsterdam: Ak-sant, 2007.
- Wallet, Bart. “‘Godsdienstzin, beschaving en arbeidzaamheid’”. De centralisatie en nationalisering van de Nederlandse joden (1814-1870)’. In *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, red. Hans Blom, David Wertheim, Hetty Berg en Bart Wallet, 221-74. Amsterdam: Balans, 2017.
- . ‘Majesteit en minderheid. Vier eeuwen Oranjes en de joden’. In *Joden en het Huis van Oranje. Vier eeuwen geschiedenis, kunst en cultuur*, red. Julie-Marthen Cohen en Bart Wallet, 15-117. Zutphen: Walburg Pers, 2018.
- . *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland, 1814-1851*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- . ‘Religious oratory and the improvement of congregants. Dutch-Jewish preaching in the first half of the nineteenth century’. *Studia Rosenthaliana* 34, nr. 2 (2000): 168-93.

Koos-jan de Jager MA (1995) is promovendus aan de Vrije Universiteit Amsterdam waar hij onderzoek doet naar de rol van religie in de Indonesische oorlog, 1945-1950. In 2018 rondde hij zijn researchmaster geschiedenis cum laude af met een scriptie over religieus gemotiveerd anticomunisme in het interbellum. Hij publiceerde diverse artikelen over de religieuze geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw.